

Jan Urbaniak

Hoe de Nederlandse juffers met liefde omgingen

De wereld van de gevoelens in *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) van Elisabeth Wolff en Agatha Deken

Abstract

Love played an important role in Wolff and Deken's 18th-century bestseller, *The History of Miss Sara Burgerhart*. The attitude to the feelings allowed the reader to get to know the novel's characters thoroughly. That how they talked about love and made love helped in the reconstruction of their character drawing. Sara – the title character of the novel – went through a development that also changed her conception of love: from the irresponsible teenager who enjoyed the company of various, sometimes rowdy boys, she gradually became an ideal wife and mother, with whom the sincere love prevailed. In this contribution, several models of love in the *Sara Burgerhart* epistolary novel were contrasted: the French-tinted, sentimentally colored libertine love game with the calm, reasoned feelings in the Dutch way. The result of such contradiction is easy to guess.

Keywords: Enlightenment, love, epistolary novel, Gallophilia, morality

1. Inleiding

Aan het einde van de 18^e eeuw waren gevoelens strikt onderhevig aan de rede. Deze opvatting wortelde in het rationalisme: een filosofische stroming die in die tijd de boventoon voerde. Alles moest beredeneerd worden, zelfs de gevoelens, die men in bedwang hield en aan de heersende moraal koppelde. Veredeld door de rede moesten gevoelens zich makkelijk lenen voor het maatschappelijk gewenste gedrag; een concept dat door de Schotse moraalfilosoof Adam Smith (1723–1790) in zijn *The theory of moral senti-*

ments (Theorie van de morele gevoelens) uit 1759 naar voren werd gebracht.¹

In Nederland, dat in de Verlichting stilstand en achteruitgang zou hebben meegemaakt,² zag men in dat de heersende zeden en gebruiken (of het gebrek daaraan) een niet te onderschatten invloed hadden op de kwaliteit van ‘Nederland’s geestesmerk’³ om met de woorden van de beroemde historicus Johan Huizinga (1867–1946) te spreken. De Nederlanders – obsessief terugkijkend naar de verleden glorie van de Gouden Eeuw – zochten naar middelen om de zgn. ‘morele heroriëntatie’ van de maatschappij door te kunnen voeren: een grootschalig project waarbij de moraal van een doorsnee Nederlander op een hoger peil gebracht zou worden.⁴ Daarvoor was o.a. leerzaam, doordacht schrijverschap nodig dat gevarieerde literaire vormen bood: godsdienstige dichtstukken van de calvinistische dominees (bijv. Johannes van Spaan, 1720–1789), spectatoriale bladen die hun boodschap via de fictieve ‘Heer Spectator’ verspreidden (bijv. *De Hollandsche Spectator* van Justus van Effen, 1684–1735), pedagogische boeken geschreven door ‘kindervrienden’ zoals Hieronymus van Alphen (1746–1803), politiek geëngageerde pamfletten (bijv. *Aan het volk van Nederland* gepend door Joan Derk van der Capellen tot den Pol, 1741–1784) en *last but not least* romans die gericht waren aan verschillende soorten lezers.

De 18^e-eeuwse roman was een soort reservoir, waarin al de bovenvermelde genres en onderwerpen aanwezig waren. De romanpersonages spraken zowel over godsdienst, als over politiek; daarnaast gaven ze een morele ‘spectatoriale’ les aan de lezer en bogen zich over de opvoeding van kinderen. Heel vaak spraken ze ook over liefde. In de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* van het schrijversduo Elisabeth (Betje) Wolff (1738–1804) en Agatha (Aagje) Deken (1741–1804) vormde liefde (en zeker het emotionele leven van de personages) de ruggengraat van de plot. De auteurs hebben de liefde verschillende functies toebedeeld: oprechte liefde (t.o.v. het land, God, de christelijke medemens of een partner) sproot altijd voort uit de moraal en getuigde zodoende van morele kwaliteit (zo was liefde een belangrijk element van de karakterschetsing van de romanpersonages); beredeneerde liefde liet de voorkeur van personages voor een rationele omgang met gevoelens zien, die ze boven sentimentele liefde lieten prevaleren (zo’n houding t.o.v. de liefde lag ten grondslag aan de rationele boodschap van *Sara Burgerhart* én de kritiek van Wolff en Deken op het sentimentalisme); ten slotte werd liefde in de vorm van een libertijns spel door de auteurs als waarschuwing voor jonge lezers (of beter gezegd,

lezeressen) gepresenteerd – de plot van de handeling liet zien dat dergelijke onverantwoordelijke omgang met gevoelens negatieve, zelfs tragische gevolgen kon hebben (op die manier keerden de auteurs zich tegen het Franse concept van *petits maîtres*).

In mijn bijdrage laat ik al die vormen van liefde en haar functies in *Sara Burgerhart* de revue passeren. Mijn focus ligt echter vooral op het derde aspect van de ‘liefde’, waarbij emoties en gevoelens in een behaagziek spel werden omgezet. Zo’n liefdesspel druiste in tegen de heersende 18^e-eeuwse moraal en had een ‘sentimentele’ bijklank. Met dergelijke analyse probeer ik anders te kijken naar de 18^e-eeuwse bestseller dan voorheen het geval was: i.p.v. het herhalen van de reeds bekende theses, waaruit blijkt dat *Sara Burgerhart* vooral als een soort 18^e-eeuwse ‘instructie’ van juist gedrag gelezen moest worden,⁵ wil ik de minder vanzelfsprekende kanten van de roman belichten: de ‘losbandigheid’ van het titelpersonage en de sentimentele trekjes van haar toekomstige echtgenoot, Hendrik Edeling. Daarmee plaats ik *Sara Burgerhart* in het 18^e-eeuwse discours over moraal en literaire smaak.

2. De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart tegen Frankrijk

Het karakter van de besproken roman werd door twee aspecten bepaald: *Sara Burgerhart* was typisch Nederlands en werd zodoende gezien als een nationale tegenhanger van de Franse literatuur (vooral de belletrise) die in de 18^e eeuw Nederland binnenstroomde. Het concept van *Sara Burgerhart* was daarmee uiterst simpel: de roman moest alles wat naar Frankrijk rook tegenover het typisch Nederlandse stellen. Zo wakkerden Wolff en Deken de strijd tegen onvoorwaardelijke liefde van een doorsnee Nederlander voor Frankrijk aan.

In hetzelfde jaar dat *Sara Burgerhart* van de pers rolde, verscheen in Frankrijk een absolute bestseller *Les liaisons dangereuses* (*Gevaarlijk spel met de liefde*) van Pierre Choderlos de Laclos (1741–1803). Qua vorm waren beide werken gelijk: het waren romans in briefvorm (ofwel epistolaire romans); qua inhoud waren ze echter twee tegenpolen. In het Franse werk wemelde het van overspel, wraak, lust en duellen, waardoor de auteur de morele gedegenereerdheid van het *ancien régime* aan de kaak wilde stellen. En wie dacht dat de inhoud van *Sara Burgerhart* nog pikanter, nog onbeschaamder, nog wellustiger zou kunnen worden, kwam er al bij het

lezen van de proloog van de roman bekaaid vanaf. Daar formuleerden Wolff en Deken (hoewel niet expliciet) hun ironisch gekleurde opvatting over de Franse literatuur en legden de nadruk op het simpele en natuurlijke van *Sara Burgerhart*:

In deze roman vind je geen wandaden die zelfs een Engelsman doen rillen; ook geen overdreven deugden die voor ons zwakke mensen toch onbereikbaar zijn [...] In dit hele boek wordt geen duel uitgevochten, er wordt alleen één keer een draai om de oren gegeven. Er wordt niemand in geschaakt, er wordt geen vergif in gedronken. We hebben niets wonderbaarlijks uitgedacht, alles blijft in het natuurlijke.⁶

Zo zetten Wolff en Deken hun eigen roman tegenover de Franse ‘prullite-ratuur’: de natuurlijkheid van *Sara Burgerhart* werd als voorbeeld van het waardevolle, leerzame schrijverschap vooropgesteld, terwijl haar Franse pendant als ‘divine’ en ‘goddelijk’ werd gebrandmerkt.⁷ Beide termen werden door de auteurs ironisch gebruikt om de overdreven opgetogenheid van het Nederlandse lezerspubliek over de literatuur van het zuiden te benadrukken en subtiel uit te lachen. Met deze woorden richtten Wolff en Deken de afbrekende kritiek op de culturele gallofilie, die naast de ‘verfranste’ literaire smaak bij de Nederlanders ook het overnemen van de Franse klederdracht, aristocratische gewoontes en zelfs de manier van spreken betekende. Abraham Blankaart, de voogd van Sara Burgerhart, die na de dood van haar ouders toezicht hield op het meisje, heeft een ‘piepend stemmetje’ bij de Nederlandse *petits maîtres* hartelijk uitlachte. In brief 67 aan Sara, waarin hij zijn pupil waarschuwde voor het onfatsoenlijke gedrag van jongens ten opzichte van meisjes, schreef hij o.a.: ‘Gij zijt nu in de vrijetijd; is ’t zo niet? Ik eis niet van u, dat gij mij kennis zult geven van alle beuzelpraat, die zij [jongens – JU] u komen aan ’t oor piepen’.⁸ De liefde verklaard met een hoge piepstem, conform de Franse mode van *petits maîtres*, werd door Blankaart meteen afgekeurd – voor hem was dat gewoon ‘beuzelpraat’ zonder betekenis.

Niet voor niets werd Blankaart door de auteurs in Parijs ‘geplaatst’. Zo kon hij met eigen ogen de gewoontes en gedrag van die Franse *petits maîtres* zien, wat hem nogal ergerde. Zijn afkeurende houding tegen de Franse jongelingen formuleerde hij reeds in de eerste brief aan Sara, die de hele correspondentiereeks van de roman opende:

[...] je ziet en hoort hier [in Frankrijk – JU] niets anders dan een rumoerige zwerm gouden torren en zomervlinders. Zo noem ik dat opgedirkte ge-

teisem dat men *petits maîtres* noemt. Ik ben net zo allergisch voor die gasten als jij voor apen.⁹

De weinig sympathieke houding van Blankaart ten opzichte van Fransen was overduidelijk. Dat betrof niet alleen maar de baldadige Franse jongelingen (of de Nederlanders die ze na-aapten) die in plaats van oprecht beminnen een onsmakelijk liefdesspel voerden, maar ook het katholieke geloof van de Fransen. In de roman werd Frankrijk ‘een paaps land’ genoemd. ‘Daar hoor je van God, noch zijn gebod’,¹⁰ aldus Blankaart die zodoende het negatieve imago van Frankrijk bevestigde. De Fransen waren in zijn mening beuzelachtig, dom, onbetrouwbaar en daarnaast nog katholiek. De antithese voor dergelijk imago zochten Wolff en Deken bij Blankaart *cum suis*: oude Hollandse mannen (Blankaart noemde vaak zichzelf zo). Ze waren oprecht en gelovig conform de wetten van de gereformeerde kerk. Daarnaast werkten ze hard en waren ze behept met verantwoordelijkheid en *charitas*. Liefde voor de naasten was reeds bij de Nederlandse denker, Baruch Spinoza (1632–1677) gelijk aan de liefde tot God. De filosoof formuleerde dergelijke opvatting in zijn beroemde *Theologisch-politiek traktaat (Tractatus theologico-politicus)*, anoniem gepubliceerd in 1670.¹¹ *Charitas* werd zodoende tot een van de pilaren van ethisch gedrag, dat, zoals men zag, bij de Fransen ver te zoeken was.

3. Sara op z’n Frans: een gevaarlijk spel met R.

Frankrijk en moraal gingen in de 18^e eeuw dus niet samen. In een van de Nederlandse spectators¹² uit 1755 – te weten een moraliserend blad in briefvorm dat aan het begin van de 18^e eeuw van Engeland naar Nederland kwam overwaaien – werd een anoniem gedicht opgenomen dat op de uitstekende manier de Nederlandse gallofilie weergaf:

Men eet, men drinkt, men snuift in ‘t Fransch, ‘t zijn Fransche zuchten,
‘t Zijn Fransche lonkjes, Fransch is ‘t wat men hoort en ziet.
Is niet uw liefde Fransch, zij treft haar doelwit niet.
Men valt zelfs op zijn Fransch in d’armen zijner dame,
En d’eelste streeltaal is: *Mon coeur! ma vie et flamme!*¹³

De liefde op z’n Frans was erg gekunsteld, vol aan overdreven gebarentaal en (wat verplicht leek) uitgesproken in de Franse taal. Anders dreigde de liefde haar doelwit niet te bereiken, aldus de auteur van het spectatoriale

gedichtje. Dergelijke liefde was vooral een spel zonder ernstige bedoelingen en, wat voor deze bijdrage van cruciaal belang lijkt, zonder enige moraal. ‘Fransche zuchten’ waren daarmee voor dames zoals Wolff en Deken helemaal onaanvaardbaar. In *Sara Burgerhart* gingen meisjes en jongens vaak uit, maar zelden zonder begeleiding van iemand die een rol van ‘toezichthouder’ (*chaperon* in het Frans) speelde. Toen Sara met haar vriend Jacob Brunier ‘in de Franse Comedie’ was, nam ze ook Aletta, de zus van een jongen, mee.¹⁴ ‘Serieus uitgaan’ met z’n tweeën was in de roman vooral bedoeld als de eerste stap naar het huwelijk (!). Anders liep men gevaar om, helemaal conform de strekking van deze moraliserende roman, door de oudere personages afgekeurd te worden. Flirten en spelen met gevoelens werden hier niet geduld. In brief 50 gaf weduwe Willis, de moeder van de beste vriendin van Sara, Anna een serieuze waarschuwing voor het titelpersonage: ‘Gaaf gij altoos met denzelfden, dan zegt men, dat gij uw man reeds gekozen hebt. Ziet men u nu met dien, dan met een ander, dan zullen de aanmerkingen nog ongevalliger voor u zijn [...]’.¹⁵

Sara trok zich er aanvankelijk niets van aan. Toen ze kennismaakte met een geheimzinnige R., besloot ze met hem een avontuur aan te gaan; helemaal in de trant van de personages van de Franse roman *Les liaisons dangereuses*.

De tegenhanger van R. bij Choderlos de Laclos was de vicomte (burggraaf) de Valmont, een 18e-eeuwse rokkenjager die geen respect voor meisjes toonde en ze al dan niet seksueel uitbuitte; in zijn handen werden meisjes tot een speelbal. Des te makkelijker was het om hem in een erotische intrige te laten betrekken, waarbij hij de jonge Cécile Volanges moest verleiden. Diegene die bij dit complot de lakens uitdeelde was de libertijnse en cynische marquise de Merteuil.¹⁶ Maar voor Valmont, die alle vrouwen makkelijk naar zijn hand kon zetten, was de wat romantische en lichtzinnige Cécile geen echte uitdaging. Die vond hij bij de vrome en deugdzame présidente de Tourvel, die hij tenslotte wist te veroveren. Onverwacht werd hij echter verliefd op zijn ‘slachtoffer’, wat de présidente ook niet onberoerd liet. Toen Valmont bij een duel dodelijk verwond raakte, stierf Tourvel enkele dagen later van verdriet.¹⁷

Een van de laatste scènes van *Les liaisons dangereuses*, wanneer beide geliefden doodgingen, deed eerder denken aan een andere Nederlandse briefroman van die tijd; de sentimentalistische *Julia* van Rhijnvins Feith (1753–1824) uit 1783. Daar waren de rollen echter anders: er was namelijk geen sprake van een duel (daar was Feith te beredeneerd voor); Eduard en

Julia – de minnaars om wie de handeling van de roman draaide – stierven beide van bedroefdheid.¹⁸

In het werk van Wolff en Deken liep de relatie tussen het titelpersonage en R. niet uit op de dood van de ongelukkige minnaars – daarvoor was immers echte, oprechte liefde nodig; men bleef in *Sara Burgerhart* bij het libertijns getinte liefdesspel. Er was echter iets wat de Nederlandse roman en *Les liaisons dangereuses* met elkaar gemeen hadden, namelijk de manier waarop beide rokkenjagers aan de slag gingen ten opzichte van hun vrouwelijke slachtoffers. Ze wilden de wat naïeve en lichtzinnige vrouwen gewoonweg veroveren om hun eigen machopositie te bevestigen en hun lust te bevredigen. Het machismo van R. werd benadrukt in een van de passages van brief 91. Daar deelde de schurk zijn teleurstelling met een zekere ‘Jan G.’¹⁹: hij kon niet geloven dat Sara voor zijn uitgekookte, charmante avances onberoerd bleef. In de brief formuleerde R. ook een serieuze waarschuwing jegens Sara: haar trots moest gebroken worden en zij moest zich volledig overgeven aan R.:

Nou, er komt een tijd van afrekenen, trots meisje! ‘Ik neem nooit cadeautjes aan, ik snuif niet.’ zei je! Dat ga ik je betaald zetten. (...) Ik weet al hoe ik met die Saar moet omgaan. Ze is niet bang voor me, maar ik krijg haar wel klein.²⁰

De agressieve toon van R., het benadrukken van zijn superieure positie ten opzichte van vrouwen en zijn adellijke afkomst leenden zich mooi voor de theorie van de veelstemmigheid van de roman van de Russische filosoof en literatuurcriticus Michail Bachtin (1895–1975), waarbij de term ‘heteroglossia’ centraal stond. In de taal waren o.a. ideologie, intentie en visie op de wereld ingekapseld, wat het wereldbeeld van een personage tot stand bracht.²¹

Dat de lichtmis R. geen moraal had, was al te zien bij zijn presentatie aan de lezer door Wolff en Deken. Terwijl andere corresponderende personages van de roman van volledige (heel vaak ‘sprekende’ d.w.z. allegorische) namen, die veel informatie over het personage bevatten, voorzien waren, bleven zowel R. als zijn maatje Jan G. achter de weinig zeggende initialen verscholen. Op die manier kregen ze een rol van ‘karakterloze schimmen’ toebedeeld; door hun afgekeurd gedrag vonden de auteurs het helemaal niet moeite waard om ze verder voluit voor te stellen.²² Vermoedelijk was dit procedé uit Engeland overgenomen. In de roman *Pamela, or Virtue Rewarded* (1740) van de grote, bekende voorganger van Wolff en Deken, Samuel Richardson (1689–1761), kwam een zekere ‘Mr. B’ voor.

Dat was de belager van het titelpersonage die veel gelijkenissen vertoonde met zijn Nederlandse pendant R. Richardson maakte hier gebruik van de sterke traditie die in het 18^e-eeuwse puriteinse Engeland heerste. Die verbood het voluit noemen van de adellijke personen om maar de kleinste kans op schandaal te vermijden (de leden van de *high society* waren toen vaak gewikkeld in verschillende schandalen).²³

4. Sara Burgerhart als social lab

De relatie tussen Sara en R. moest vooral als waarschuwing dienen. Je mocht de liefde niet gebruiken voor een onfatsoenlijk spel en daarmee de heersende moraal op de proef stellen, aldus Wolff en Deken. Door de 18^e-eeuwse conventie van 'keurig uitgaan' (altijd onder begeleiding van een 'chaperon') aan te tasten, liep Sara risico om haar goede naam voorgoed te verliezen.

Toen ze door de losbol R. naar zijn buitentje ver van de stad werd meegenomen, bleek meteen wat het doel van de op het eerste gezicht onschuldige wandeling was. R. wilde Sara zoenen tegen haar wil en maakte aanstalten om met haar naar bed te gaan. Indien ze daar niet mee instemde, stond hij op het punt fysiek geweld te gebruiken:

Hij: 'Ik doe geen deur open. En schreeuwen helpt je geen zier, niemand hoort je. Kom, schatje, je hebt nu wel genoeg tegengestribbeld. Ik heb zelden zoveel gedoe met mijn schatjes. Je hebt je hersenschim goed verdedigd, dat prijs ik in je. Maar nu moet je je overgeven.'²⁴

Door het toedoen van een tuinmansdochter wist Sara van het buitentje van R. te ontsnappen, maar de aanranding liet diepe sporen in haar ziel achter. Het was echter van belang dat het titelpersonage uit deze riskante escapade met de schurk R. vooral een positieve les kon trekken. Pas toen kwam ze namelijk tot bezinning en nam ze uiteindelijk afscheid van zowel de 'nieuwsgierigheden naar wat er in de wereld te doen was' als van 'kinderachtige neigingen en het belang aan kleinigheden'.²⁵ Eenmaal opgesloten op de kamer van R., begon de innerlijke metamorfose van Sara op weg naar volwassenheid.

Vanaf het begin van de roman werd Sara onderworpen aan een, laten we zeggen, sociaal experiment: een weeskind van amper 19 jaar oud maakte een 'reis door het leven' mee, op zoek naar, zoals Wolff en Deken dat wilden, de 'deugdzame vrouwelijkheid' (de moraal, dus). In de feministische

kritiek gebruikt men voor dergelijke plot, waarbij een vrouwelijk personage aan een ‘experiment’ deelnam, de Engelse term *tested women plot*.²⁶ Voor dat Sara een volmaakt ideaalbeeld werd (daarop berustte het didactisch model van de roman), moest ze een lange weg afleggen: in brief 6 werd ze door Cornelia Slimpslamp (een van de huichelachtige, dweepzieke ‘fijnen’) gekenmerkt als een ‘woeste meid’ met ‘een werelds hart’.²⁷ Dat deze woorden door een weinig sympathieke en (door haar huichelarij) onbetrouwbare Cornelia werden gebruikt, veranderde niet zoveel aan het oorspronkelijke imago van Sara. Ze was onstuimig, grof en rebels, wat ook uit brief 10 bleek.²⁸ Enige moraal was bij haar ver te zoeken en de liefde betekende toen nog niets bijzonders, tenminste in de ‘oprechte zin’ die naar het huwelijk moest leiden. ‘Ik heb geen haast met trouwen’ – vermeldde Sara aan haar boezemvriendin Anna Willis en ze somde een stel jongens op met wie ze een plezierige en weinig serieuze relatie tegelijk aanging:

En ik krijg intussen aanbidders bij het dozijn! Heel Amsterdam lijkt te weten dat je [Anna Willis – JU] me meerderjarig hebt verklaard [...]. Eerst mijn heerlijke vriend Koos [Jacob Brunier – JU]. Ja, wie het eerst komt, het eerst maalt! Dan mijn liefste Willem, je broer. Nu de heer R. die me een boek brengt. En ten slotte de zeer ernstige, zeer rustige, zeer verstandige heer Edeling. [...] als ik zin krijg en weet wie ik moet kiezen, dan is het zo gepiept.²⁹

Momenteel heeft Sara echter ‘geen zin’, wat pas na de gevaarlijke escapade met R. zou veranderen. In dit voorval herkende men autobiografische trekjes van het leven van Betje Wolff (toen heette ze nog Bekker). Toen ze 17 jaar oud was, ging ze een geheimzinnige relatie aan met een officier, Matthijs Gargon (1731–ca. 1763). Deze liep uit op een schaking: zo probeerde de militair de ouders van Betje over te halen om toestemming te geven voor het huwelijk, wat echter mislukte.³⁰ In werkelijkheid verliep het avontuur van jonge Betje anders dan in de roman: het was minder gevaarlijk en gewelddadig (het ontvoerde meisje ging uit eigen beweging naar huis), maar bleek meer serieuze gevolgen te hebben. Betje werd door de gereformeerde gemeente onder censuur gesteld, waardoor de goede naam van haar familie voor lange tijd bezoedeld werd.³¹

Over *Sara Burgerhart* in de context van een sociaal experiment gesproken, was voor het titelpersonage de ontvoering door R. het begin van het nieuwe (en tegelijk laatste) stadium in haar adolescentie leven. Daardoor werd ze door Wolff en Deken voor de keuze gesteld tussen een ‘goede’ en een ‘slechte’ verloofde. Deze conventie (genoemd *two-suitor-convention*)

hielp Sara de volwassenheid te bereiken.³² De moraal van Sara kreeg pas gestalte toen ze de verleidingen van R. weerstond en de ‘goede’ kandidaat, Hendrik Edeling (zijn programmamaam zegt het al) koos. Later trouwde ze natuurlijkerwijs met hem en het echtpaar kreeg vijf gezonde kinderen. Het sociale experiment kwam zodoende ten einde. Sara maakte een metamorfose mee: van een rebels meisje dat van verschillende ‘beuzelaryen’ hield en jongens (vooral de sullige Brunier) als speelbal gebruikte, werd ze tot een deugdzame vrouw die zowel van haar verplichtingen bewust als met oprechte liefde vervuld was:

In mijn mans huis en in zijn gezelschap denk ik dat ik vind wat ik elders tevergeefs zocht: vreugde en plezier. Ik ben van plan het voorbeeld van mijn moeder zaliger te volgen, zowel als partner en als hoofd van de huishouding. Als er kinderen komen, dan wil ik me daar helemaal aan wijden. Geen bijeenkomsten, geen kaartavondjes.³³

5. Hendrik Edeling als een sentimentele geliefde?

Hendrik Edeling verscheen redelijk laat op het toneel. Wat hem van de andere mannelijke personages onderscheidde, was zijn rechtschapenheid en de psychische constructie die wat sentimenteel overkwam. Edeling vertoonde weliswaar enkele gelijkenissen met een van zijn concurrenten om de gunst van Sara, Willem Willis (de broer van Anna), maar was een tegenpool van de losbol R. en andere personages (zijn broer Cornelis Edeling inclusief). Zijn sensibiliteit kwam tot uiting toen hij door brandende liefde voor Sara meteen overmeesterd werd. In een van de brieven deelde hij zijn stemming mee aan Cornelis:

Sinds gisteren voel ik me ongemakkelijk, onrustig, piekerig, ziek. Ik voer niets uit. Zo nu en dan schrijf ik een paar regels in het kasboek en dan sla ik het weer dicht. Ik maak een berekening maar ik kan de getallen niet onthouden. Ik pak mijn dwarsfluit, blaas tien nootjes en leg hem weer neer. Ik doe mijn kamerjas uit, ik trek mijn kleren aan... en blijf in huis. In gedachten ben ik nu weer duizend mijlen van hier, dan weer zes grachten. Soms stijgt me het bloed naar het hoofd, dan ben ik weer zo bleek als een doek.³⁴

Hendrik Edeling liet vaker zijn sentimenteel gekleurde trekjes zien, bijvoorbeeld toen hij overdreven emotioneel raakte bij de terugkomst van Sara uit de buiten van R. Toen het meisje na de te lange afwezigheid in de deur

van het huis van weduwe Spilgoed, waar ze logeerde, tevoorschijn kwam, kon Edeling zijn emoties nauwelijks in toom houden. De weduwe stuurde hem naar een bijvertrekje om Hendrik de deerniswekkende scènes te besparen ('Wat waren haar kleren gehavend! Haar mouwen gescheurd, verscheidene lussen los'). Hij schreef aan zijn broer: 'O, wat was het moeilijk om bij haar [Sara – JU] vandaan te blijven. Ik kon een snik niet tegenhouden, ze hoorde het, keek verwilderd om zich heen, maar bleef zwijgen'.³⁵

Dergelijke liefde, wel oprecht, maar vooral al te vatbaar voor geestelijke aandoeningen kon in de schildering van een van de meest betekenisvolle en positieve personages van de roman verbazingwekkend overkomen. De mening van Wolff en Deken over het sentimentalisme, de literaire mode die aan het einde van de 18^e eeuw in Nederland steeds meer veld won, was bekend. In een van hun latere werken, *Historie van den Heer Willem Leevend* (1784–1785) ergerden ze zich aan de 'Dictatuur van het verzwakt zedelyk gevoel'.³⁶ Sindsdien zag men in het schrijversduo de tegenstanders van de 'gevoelige verlichting', die een tegenpool vormde ten opzichte van de rationele literatuur met een duidelijke didactische boodschap in de trant van *Sara Burgerhart*.

Ook andere Nederlandse auteurs lieten trouwens hun kritische stemmen horen, vooral de bekende dichter Johannes Kinker (1764–1845) die spot dreef met de sentimentele mode in het tijdschrift *De Post van den Helicon* (1788). Daar kreeg het schrijverschap van Feith een helemaal andere teneur: de reeds vermelde Eduard van Feiths *Julia* werd omgedoopt tot een rokkenjager, de dood van zijn geliefde Julia liet hem koud.³⁷ Naast dergelijke satire bestonden er ook principiële bezwaren tegen het sentimentalisme, dat men zag als gevaarlijk, vooral voor jeugdige lezers, met als gevolg schadelijke zwaarmoedigheid en het niet nakomen van sociale plichten.³⁸

Het kan dus niet verwonderen dat Wolff en Deken hun jonge lezers (lezeressen) voor de sentimentele zwaarmoedigheid waarschuwden; des te verbazingwekkender is dan de wat sentimentele constructie van Hendrik die model stond voor alle mannelijke personages in de roman en die ten slotte met de 'hoofdprijs' in de vorm van het huwelijk met Sara beloond werd.

Noch was de sensibiliteit van Edeling evident, noch de afkeer van vooral Wolff ten opzichte van het sentimentalisme overtuigend. In het eerste geval werd Hendrik weliswaar door sterke liefde voor Sara overmand, waardoor hij zich amper kon beheersen, maar in zijn karakter waren ook andere

kenmerken te zien die uiteindelijk zegevierden. Ik denk hier vooral aan Edelings doorzettingsvermogen op weg naar het huwelijk. Om Sara's hand te krijgen was Hendrik zelfs in staat om zich tegen zijn eigen vader te richten en de vaderlijke autoriteit aan te tasten. De vader van de broers Edeling was een overtuigde lutheraan die aanvankelijk niet wilde instemmen met het huwelijk met de gereformeerde Sara. In de brief aan Abraham Blankaart zei hij kort en duidelijk: '[...] Hendrik moet een lutherse vrouw [sic!], dan is er geen probleem'.³⁹ Evenals Sara onderging echter ook vader Edeling een metamorfose: van de orthodoxe gelovige werd hij tot een tolerante en menslievende man die Sara liefkozend 'vaderlief' noemde.⁴⁰ Maar deze verandering was nooit mogelijk zonder de koppigheid van Hendrik, die, om met Sara in het huwelijksbootje te mogen stappen, in staat was om veel op te offeren, inclusief zijn relatie met de vader, aan wie hij in een van de brieven onomwonden meedeelde: 'Als u mij niet uw zegen geeft, als uw gevorderde jaren u niet helpen tot die beslissing te komen, als u haar [Sara – JU] niet als een lieve dochter zult gaan beminnen, vergeet u dan dat u een zoon had!'⁴¹

Dergelijke vastberaden houding van Edeling en de focus op het doorvoeren van zijn huwelijksplannen waren een waardevolle aanvulling bij meer sensibele trekken van hem. De combinatie tussen sentimenteel gevoel en rationele denkwijze maakten van Edeling een genuanceerd personage dat meteen eerbied en sympathie bij de lezers moest wekken.

Wat de houding van Wolff ten opzichte van het sentimentalisme betreft, was deze ook niet helemaal zwart-wit. Naast de reeds geciteerde uitlating van *Willem Leevend*, waaruit bleek dat zowel Wolff als Deken althans in beginsel tegen deze literaire mode waren, vindt men ook voorbeelden van de voorkeur van die eerste voor het droefgeestige en sentimentele. Wolff liet deze voorkeur vooral aan het begin van haar literaire loopbaan zien, bijvoorbeeld in een essay getiteld 'Gedachten over de dichtkunde' dat werd opgenomen in de filosofische bundel *Bespiegelingen over den staat der rechtheid* uit 1765. In een van de passages formuleerde ze een warm pleidooi voor het sentimentalisme, zo'n twintig jaar voor Feith!:

Men zegt dikwyls een aandoenelyk hart is geen wenschelyken zegen: en daar zyn zo veel wezentlyke droefheden in dit leven, dat men zyn hart niet hoeft te laten pynigen, door de Kunstgrepen van den Poët, of Acteur. Ik eisch niets van lieden met wien ik hier in verschil, dan alleen dat zy het gene zwakheid noemen die verdient bespot te worden, zo wy eenen vryen loop aan onze tranen durven geven. Het doet te veel eer aan de zachtheid van ons hart; 't is te strelend voor eenen Dichter.⁴²

Van de programmatische afkeer van Wolff ten opzichte van het sentimentalisme, geformuleerd in *Willem Leevend* twintig jaar later, was dus in de *Bespiegelingen* nog niets te bespeuren. In *Sara Burgerhart* zag men daarentegen dat de houding van Wolff tegen sentimentalisme nog niet helemaal uitgekristalliseerd was. Het woord ‘sentimenteel’ vonden beide auteurs wel gevaarlijk, indien het met Franse levensstijl geassocieerd werd. In die zin was Jacob Brunier met zijn eigenliefde veel ‘sentimenteler’ dan bijvoorbeeld Willem Willis, die niet tegen de gevoelens voor Sara op kon. ‘Sentimenteel’ was ook de schurk R., die de gevoelens niet al te serieus nam. Zo verkreeg ‘sentimentalisme’ in *Sara Burgerhart* de Franse ‘bijsmaak’ die vooral daar te zoeken was, waar de gevoelens hun oprechtheid misten en daarmee tegen de heersende moraal indruisten.

6. Conclusies

Liefde in *Sara Burgerhart* nam verschillende vormen aan. Het meest interessant leek het liefdesspel. Zo’n soort ‘beuzelary’ druiste tegen de heersende 18^e-eeuwse moraal in en hielp de karakterschildering van de romanpersonages uitdiepen en nuanceren. Sara, een 19-jarig meisje van wie men, conform het didactische concept van de roman, een braaf gedrag verwachtte, kon dankzij een gevaarlijk spel met de losbol R. haar andere gelaat zien en, wat belangrijker leek, een sociale metamorfose ondergaan. Uit deze affaire kon ze namelijk een morele les trekken: na van de buiten van R. gevlucht te hebben, begon Sara een nieuwe fase in haar leven op weg naar het met oprechte liefde vervulde huwelijk met haar deugdzame vriend, Hendrik Edeling.

Het liefdesspel was in *Sara Burgerhart* een duidelijk voorbeeld van het ‘verfranste gedrag’. De roman werd immers reeds in de proloog tegenover de Franse ‘prulliteratuur’ gesteld; ook het libertijns getinte liefdesspel vormde een tegenhanger van de oprechte, burgerlijke liefde ‘op z’n Hollands’. Bij dergelijke vergelijking plaatsten Wolff en Deken *Sara Burgerhart* midden in het discours waarin men zich tegen de gallofilie richtte – een verschijnsel dat aan het einde van de 18^e eeuw een reëel bezwaar voor de ontwikkeling van de puur Nederlandse zeden en gewoontes vormde. De gallofilie betekende naast de verfranste taal en klederdracht ook de manier waarop men over liefde sprak en liefde bedreef.

De liefde op z’n Frans verkreeg meteen een sentimentele teneur. De term ‘sentimenteel’ betekende dan ‘losbollig’, ‘gekunsteld’, ‘overdreven’, iets

meer dan in de puur literaire betekenis, waarbij de huilende, labiele minnaars op het kerkhof of in het bos naar voren kwamen. Op die manier gaven Wolff en Deken uiting aan hun afkeer tegenover Frankrijk – een houding die echter niet altijd (tenminste bij Wolff) consequent was. Men denke aan de ‘droefgeestige’ uitlatingen van Wolff aan het begin van haar literaire carrière of de pro-Franse ‘patriottische’ sympathieën die beide dames koesterden met als gevolg hun verbanning naar Frankrijk na de mislukking van de patriottische revolutie in 1788.

Een interessant voorbeeld van ‘sentimenteel gedrag’ in de roman was Hendrik Edeling. Zijn ‘sentimentalisme’ werd namelijk sterk genuanceerd door typisch Hollandse, burgerlijke kenmerken, zoals rechtschapenheid, koppigheid en vooral oprechte liefde die tegengesteld was aan het liber-tijnse liefdesspel van Sara en de schurk R. Bij de karaktertekening van zowel Hendrik als Sara zag men de veelzijdigheid, waardoor beide perso-nages aan natuurlijkheid wonnen. Onstuimigheid correspondeerde bij hen met beredeneerde kalmte en het vurig gevoel met zwaarmoedigheid.

Noten

- ¹ Zie daarvoor: Raphael, *The impartial spectator*.
- ² Dergelijke opvattingen vinden we bijvoorbeeld in de 19^e-eeuwse literatuurgeschiede-nissen met als voorbeeld Jeronimo de Vries’ *Proeve eener geschiedenis der Neder-duitsche dichtkunde* uit 1808–1809.
- ³ De term wordt ontleend aan Huizinga’s *Nederland’s geestesmerk*. Daaronder wordt de nationale cultuur van Nederland begrepen, waarvoor soberheid, gereformeerd geloof en moraal een dominante rol hebben gespeeld.
- ⁴ Voor de ‘morele heroriëntatie’ (ook de ‘morele herbewapening’ genoemd) zie o.a. Van Sas, *De metamorfose van Nederland*; Urbaniak, ‘De roman als wapen tegen Frankrijk’, 89–101; idem ‘Uczucie w służbie moralności’ [Gevoel in dienst van de moraal], 148–158.
- ⁵ Deze these bevestigen o.a. Buijnsters, Sara Burgerhart en de ontwikkeling van de Ne-derlandse roman *in de 18^e eeuw*; E. Krol, ‘Over ‘den Meridiaan des huisselyken levens’ in *Sara Burgerhart*’, 237–244; F. Dietz & L. Ponjee, ‘*Sara Burgerhart* als leeswijzer’, 79–97 en J. Urbaniak, ‘What do we learn from the characters of the novel *Sara Bur-gerhart*?’, 193–208.
- ⁶ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 17. Het citaat werd overgenomen van de moderne hertaling van *Sara Burgerhart* door Tonnus Oosterhoff uit 2021. Naast deze hertaling maakte ik ook gebruik van de uitgave uit 1979 (geredigeerd door H. Postma-Stamperius).
- ⁷ Ibidem.

- ⁸ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. H. Postma-Stamperius, Bibliotheek der Nederlandse Letteren), 149.
- ⁹ Idem, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 20.
- ¹⁰ Idem, *Sara Burgerhart* (ed. H. Postma-Stamperius), 48.
- ¹¹ Steenbakkers, 'Spinoza en de liefde', 8.
- ¹² Over de spectators zie o.a.: Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*; idem, *Een verdeelde Verlichting*; Urbaniak, *Batalia o czlowieka Oświeceni* [Strijd om de verlichte mens]; Honings & Jensen, *Romantici en revolutionairen*.
- ¹³ *De Nederlandsche Spectator*, 89.
- ¹⁴ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. H. Postma-Stamperius), 97.
- ¹⁵ *Ibidem*, 109.
- ¹⁶ De Boer, 'Op de toppen van valsheid'.
- ¹⁷ Choderlos de Laclos, *Riskante relaties* (vert. door De Haan), *passim*.
- ¹⁸ Urbaniak, 'Holenderski Werter' [Nederlandse Werther], 603–607.
- ¹⁹ Bij Oosterhoff werd 'Jan G.' tot 'Jan C.' omgedoopt.
- ²⁰ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 212.
- ²¹ Meijer, In tekst gevat: inleiding tot een kritiek van representatie, 21.
- ²² Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. P. Buijnsters), 52–53.
- ²³ Watt, 'The naming of characters', 328.
- ²⁴ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 311.
- ²⁵ *Ibidem*, 384.
- ²⁶ Bueler, *The Tested Woman Plot*, *passim*.
- ²⁷ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 30.
- ²⁸ *Ibidem*, 35–37.
- ²⁹ *Ibidem*, 169–170.
- ³⁰ Over die tendens om de verdichting van *Sara Burgerhart* aan de werkelijkheid van Betje Wolff's leven te koppelen zie o.a. ten Brink, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*; Frijlink, *Elisabeth Wolff, geb. Bekker, en Agatha Deken en Dyserinck*, 'Van en over Betje Wolff', 40–41.
- ³¹ Buijnsters, *Wolff en Deken*, 23.
- ³² Meijer, In tekst gevat: inleiding tot een kritiek van representatie, 51–52.
- ³³ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 367.
- ³⁴ *Ibidem*, 74.
- ³⁵ *Ibidem*, 276.
- ³⁶ Wolff & Deken, *Willem Leevend* (voorrede tot dl. V), XI.
- ³⁷ Honings & Jensen, *Romantici en revolutionairen*, 114.
- ³⁸ Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 31.
- ³⁹ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 181.
- ⁴⁰ Deze benaming komt slechts in de oorspronkelijke tekst van *Sara Burgerhart* voor (zie bijv. p. 750). Bij Postma-Stamperius en Oosterhoff is er sprake van 'papa'.
- ⁴¹ Wolff & Deken, *Sara Burgerhart* (ed. T. Oosterhoff), 255.
- ⁴² Wolff, *Bespiegelingen*, 148–149.

Bibliografie

- Bekker, E. – wed. ds. Wolff [= Wolff, E.] & Deken, A. *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. 1980. Geredigeerd door Petrus Buijnsters. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Boer, M. De. 2017. 'Op de toppen van valsheid.' *De Groene Amsterdammer*. 49 (<https://www.groene.nl/artikel/op-de-toppen-van-valsheid>). (laatst geraadpleegd op 29 augustus 2022).
- Brink, J. Ten. 1897. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Bueler, L.E. 2001. *The Tested Woman Plot: Women's Choices, Men's Judgments and the Shaping of Stories*. Ohio State University Press: Columbus.
- Buijnsters, P. 1963. *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'*. Van Gorcum: Assen.
- Buijnsters, P. 1971. 'Sara Burgerhart en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de 18e eeuw.' (openbare les gehouden bij aanvaarding van het ambt van lector in de Nederlandse letterkunde van de 18e eeuw aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen op vrijdag 22 oktober 1971). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Buijnsters, P. 1984. *Wolff en Deken*. Leiden: Nijhoff.
- Buijnsters, P. 1991. *Spectatoriale geschriften*. Utrecht: HES.
- Choderlos de Laclos, P. 2017. *Riskante relaties*. Vertaald door Martin de Haan. Amsterdam: Singel.
- Dietz, F. & Ponjee, L. 2013. 'Sara Burgerhart als leeswijzer: literaire socialisatie via lezende personages.' *Nederlandse letterkunde*. 18 (2): 79–100. <https://doi.org/10.5117/NEDLET2013.2.DIET>.
- Dyserink, J. 1884. 'Van en over Betje Wolff.' *De Gids*. 48 (dl. III): 40–41.
- Eyk, P. Van. 1755. *De Nederlandsche Spectator*. 7.
- Frijlink, H. 1862. *Elisabeth Wolff, geb. Bekker, en Agatha Deken: zoo uit hare geschriften als uit andere bescheiden geschetst*. Amsterdam: Frijlink.
- Honings, R. & Jensen, L. 2019. *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in Nederland in de 18e en 19e eeuw*. Amsterdam: Prometheus.
- Huizinga, J. 1935. *Nederland's geestesmerk*. Leiden: Sijthoff.

- Krol, E. 1991. “Over “den Meridiaan des huisselyken levens” in Sara Burgerhart.’ *Spektator*. 20: 237–244.
- Maaïke Meijer, M. 2006. *In tekst gevat: inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: University Press.
<https://doi.org/10.5117/9053568557>.
- Raphael, D. 2007. *The impartial spectator: Adam Smith’s moral philosophy*. Oxford [etc.]: Clarendon Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199213337.001.0001>.
- Sas, N. Van. 2004. *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750–1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
<https://doi.org/10.5117/9789053568408>.
- Steenbakkens, P. 2009. ‘Spinoza en de liefde’ (lezing op de Spinozadag van de Amsterdamse Spinoza Kring Paradiso, 22 november 2009) (https://amsterdamsespinozakring.nl/images/stories/pdf/lezing_steenbakkens_spinozadag_22-11-2009.pdf). (laatst geraadpleegd op 29 augustus 2022).
- Sturkenboom, D. 1998. *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren.
- Sturkenboom, D. 2001. *Een verdeelde Verlichting: stemmen uit de spectators*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Urbaniak, J. 2015. ‘De roman als wapen tegen Frankrijk: Sara Burgerhart van Wolff en Deken en de strijd tegen de ‘gallofilie’.’ *Werkwinkel*. 10 (2): 89–101. <https://doi.org/10.1515/werk-2015-0013>.
- Urbaniak, J. 2016. *Batalia o człowieka oświecenia. XVIII-wieczne czasopiśmiennictwo holenderskie jako zwierciadło epoki* [De strijd om de verlichte mens. De 18e-eeuwse Nederlandse pers als spiegel van de verlichting]. Wrocław: Atut.
- Urbaniak, J. 2017. ‘What Do we Learn from the Characters of the Novel Sara Burgerhart? On the Transfer of Culture and Ideology in the Image of Fictional Characters at the End of the Eighteenth Century.’ Brems, E. & Réthelyi, O. & Kalmthout, T. Van (eds.), *Doing Double Dutch. The International Circulation of Literature from the Low Countries*. Leuven: Leuven University Press. 193–208.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt21c4rzf.12>.
- Urbaniak, J. 2018. ‘Holenderski Werter i Sara o chłodnym sercu, czyli żar uczuć kontra dogmatyczny racjonalizm. Kilka uwag na temat charakteru holenderskiej powieści w drugiej połowie XVIII stulecia.’ [Nederlandse

- Werther en Sara met het koude hart of de emotionele vlam versus rationeel dogmatisme. Enkele opmerkingen over het karakter van de Nederlandse roman in de 2^e helft van de 18^e eeuw] Koch, J. & Oczko, P. (red.), *Widzę rzeki szerokie... Z dziejów dawnej literatury niderlandzkiej*. [Ik zie brede rivieren...Uit de geschiedenis van de Nederlandse literatuur] Poznań: Biblioteka Werkwinkel. 589–612.
- Urbaniak, J. 2021. 'Uczucie w służbie moralności. Kilka refleksji na temat bohaterów powieści niderlandzkiej końca XVIII wieku.' [Gevoel in dienst van de moraal. Enkele kanttekeningen over de personages van de Nederlandse romans aan het einde van de 18e eeuw] Kozłowska, J. & Chodźko, E. (red.), *Motywy miłości, kobiety i rodziny w wybranych dziedzinach nauki* [Motief van liefde, vrouw en gezin in enkele wetenschappelijke disciplines]. Lublin: Fundacja Tygiel. 148–158.
- Watt, I. 1949. 'The naming of characters in Defoe, Richardson, and Fielding.' *Review of English Studies*. 25: 322–338.
<https://doi.org/10.1093/res/os-XXV.100.322>.
- Wolff-Bekker, E. 1762. *Bespiegelingen over den staat der rechttheid: dichtmatig voorgesteld*. Hoorn: T. Tjallingius.
- Wolff, E. & Deken, A. 1979. *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Geredigeerd door Hannemieke Postma-Stamperius. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Wolff, E. & Deken, A. 2021. *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Hertaald door Ton Oosterhoff. Groningen: Uitgeverij Kleine Uil.